O‘ZBEK VA FORS ADABIYOTI

Inomjonova Dilnavoz Bahodirjon qizi
NamDu 1-kurs doktoranti (PhD)
Jo‘rayev Habibullo Abdusalomovich
FarDu filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va fors adabiyoti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ilmiy asosda tahlil qilinadi. Xususan, fors-tojik adabiyotining yirik namoyandasi Abulqosim Firdavsiy tomonidan yaratilgan “Shohnoma” hamda o‘zbek mumtoz adabiyotining ulug‘ vakili Alisher Navoiy qalamiga mansub “Tarixi mulki Ajam” asarlari qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. Tadqiqot davomida mazkur asarlardagi tarixiylik, badiiylik, milliy ruh, qahramonlik g‘oyalari va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlar o‘zaro uyg‘un va farqli jihatlari bilan yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek adabiyoti, fors adabiyoti, Shohnoma, Tarixi mulki Ajam, tarixiy asarlar, qahramonlik, badiiylik.*

Sharq mumtoz adabiyoti tizimida Abulqosim Firdavsiy va Alisher Navoiy ijodi alohida o‘rin tutadi. Ularning asarlari nafaqat o‘z davrining badiiy tafakkurini, balki tarixiy ongini, siyosiy qarashlarini ham aks ettiradi. Xususan, Firdavsiyning Shohnoma asari hamda Navoiyning Tarixi mulki Ajam asari Sharq xalqlarining tarixiy xotirasini shakllantirishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur ikki asarni qiyosiy o‘rganish o‘zbek va fors adabiyotlari o‘rtasidagi uzviy aloqalarni, badiiy va ilmiy tafakkurdagi umumiylik hamda o‘ziga xosliklarni aniqlash imkonini beradi.

Ma’lumki, “Shohnoma” — bu oddiy adabiy asar emas, balki fors xalqining ko‘p asrlik tarixiy va mifologik xotirasini o‘zida mujassam etgan ulkan epik ensiklopediyadir. Unda qadimgi Eron podshohlari, afsonaviy qahramonlar va tarixiy voqealar she’riy shaklda bayon etiladi. Masalan, Rustam obrazi orqali kuch, jasorat va vatanparvarlik g‘oyalari ifodalansa, So‘hrab voqeasi orqali insoniy fojiaviylik va taqdir masalalari yoritiladi. Bu jihatlar asarning faqat tarixiy emas, balki chuqur falsafiy va axloqiy mazmunga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Firdavsiy o‘z asari orqali arab istilosidan keyingi davrda fors milliy o‘zligini tiklashga xizmat qilgan.

Boshqa tomondan, “Tarixi mulki Ajam” asari tarixiy-nasriy yo‘nalishda yozilgan bo‘lib, unda Eron hududida hukmronlik qilgan sulolalar va podshohlar faoliyati izchil bayon etiladi. Navoiy ushbu asarda tarixni tizimlashtirishga, voqealarni mantiqiy asosda izohlashga alohida e’tibor qaratadi. Masalan, u ayrim podshohlarning adolatli yoki zolim bo‘lganini faktlar asosida tahlil qiladi, bu orqali davlat boshqaruvi va siyosiy mas’uliyat masalalariga ilmiy yondashadi. Bu esa asarning faqat tarixiy

ma’lumot berish bilan cheklanmay, balki ijtimoiy-siyosiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilganini ko‘rsatadi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, har ikkala asarda ham Eron tarixi markaziy o‘rin egallasa-da, ularning yoritilish usuli tubdan farq qiladi. Firdavsiy voqealarni badiiylashtirib, qahramonlarni ideallashtirgan holda tasvirlaydi. Masalan, Rustam obrazi real tarixiy shaxsdan ko‘ra ko‘proq ideal qahramon sifatida talqin etiladi. Aksincha, Navoiy tarixiy shaxslarni imkon qadar real holatda, ularning ijobiy va salbiy jihatlari bilan birga ko‘rsatishga intiladi. Bu esa tarixiy haqiqatga yaqinlashish tamoyilining ustuvorligini bildiradi.

Bundan tashqari, mazkur asarlar o‘z davrining ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda yaratilgan. “Shohnoma” milliy ruhni tiklash va mustahkamlashga xizmat qilgan bo‘lsa, “Tarixi mulki Ajam” ilmiy-tarixiy tafakkurni rivojlantirish, davlat boshqaruvi tajribalarini umumlashtirishga yo‘naltirilgan. Shu jihatdan, ular Sharq adabiyotida ikki muhim yo‘nalish — epik-badiiy va tarixiy-ilmiy tafakkurning yorqin namunasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Firdavsiy va Navoiy asarlarini qiyosiy o‘rganish nafaqat ikki adabiyot o‘rtasidagi aloqalarni ochib beradi, balki Sharq sivilizatsiyasining umumiy madaniy va tarixiy ildizlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Mazkur maqolaning kirish qismida ilgari surilgan nazariy qarashlar keyingi boblarda yanada batafsil tahlil qilinadi [1-3].

Abulqosim Firdavsiyning ‘Shohnoma’ asari va Alisher Navoiyning ‘Tarixi mulki Ajam’ asarining qiyosiy tavsifi

1-jadval

Mezoni	Abulqosim Firdavsiy – “Shohnoma”	Alisher Navoiy – “Tarixi mulki Ajam”
Janr	Epik doston (she’riy)	Tarixiy-nasriy asar
Yaratilish maqsadi	Milliy o‘zlikni tiklash, qahramonlik ruhini yuksaltirish	Tarixni tizimlashtirish, siyosiy-ijtimoiy xulosa chiqarish
Yoritilgan davr	Qadimgi va afsonaviy Eron tarixi	Tarixiy Eron podshohliklari
Obrazlar tizimi	Afsonaviy va ideallashtirilgan qahramonlar (Rustam, So‘hrab)	Real tarixiy shaxslar (podshohlar, sulolalar)
Uslub	Badiiy, poetik, obrazli	Ilmiy, mantiqiy, izchil
Tarixiylik darajasi	Mifologiya va tarix uyg‘unligi	Faktlarga asoslangan tarixiylik
Asosiy g‘oya	Jasorat, vatanparvarlik, taqdir	Adolatli boshqaruv, siyosiy tajriba
Tasvir usuli	Emotsional, dramatik	Tahliliy, izohlovchi

Mazkur qiyosiy jadvaldan ko‘rinib turibdiki, Abulqosim Firdavsiy va Alisher Navoiy ijodi Sharq adabiyotining ikki turli, ammo o‘zaro bog‘liq yo‘nalishini ifodalaydi. Ularning mos ravishda Shohnoma va Tarixi mulki Ajam asarlari tarixiy materialni yoritishda turlicha metodologik yondashuvni namoyon etadi.

Janr jihatidan keskin tafovut kuzatiladi: “Shohnoma” epik she’riy shaklda yozilgan bo‘lib, unda tarix badiiylashtirilgan holda, ko‘pincha mifologik unsurlar bilan uyg‘unlashgan tarzda beriladi. Masalan, Rustam obrazi real tarixiy shaxsdan ko‘ra xalq ideali darajasiga ko‘tarilgan. Aksincha, “Tarixi mulki Ajam”da tarixiy voqealar nasriy shaklda, izchil va mantiqiy tarzda bayon etilib, unda tarixiy haqiqatni imkon qadar aniq aks ettirishga intilish ustuvor.

Asarlarning yaratilish maqsadida ham farq mavjud. Firdavsiy o‘z asari orqali fors xalqining milliy o‘zligini tiklash va mustahkamlashni ko‘zlagan. Shu bois unda qahramonlik, jasorat va vatanparvarlik g‘oyalari ustunlik qiladi. Navoiy esa tarixni o‘rganish orqali siyosiy va ijtimoiy xulosalar chiqarishni maqsad qilgan. U ayrim hukmdorlarning faoliyatini tahlil qilib, adolatli boshqaruv tamoyillarini ilgari suradi.

Tarixiylik darajasi jihatidan ham sezilarli tafovut mavjud. “Shohnoma”da tarixiy voqealar ko‘pincha afsonaviy va ramziy shaklda talqin qilinadi, bu esa asarning badiiy qiymatini oshiradi. “Tarixi mulki Ajam” esa tarixiy manba sifatida muhim bo‘lib, unda voqealar faktlarga asoslangan holda beriladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ushbu ikki asar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, Sharq adabiy tafakkurining ikki qirrasi — badiiy-estetik va ilmiy-tarixiy yondashuvni to‘ldirib turadi. Ularning qiyosiy o‘rganilishi o‘zbek va fors adabiyotlari o‘rtasidagi chuqur madaniy aloqalarni yanada teran anglash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot doirasida Abulqosim Firdavsiy tomonidan yaratilgan Shohnoma hamda Alisher Navoiy qalamiga mansub Tarixi mulki Ajam asarlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning mazmun-mohiyati, g‘oyaviy yo‘nalishi va badiiy-uslubiy xususiyatlari yuzasidan muhim ilmiy xulosalarga kelindi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, har ikkala asar Sharq xalqlarining tarixiy tafakkuri va madaniy merosini aks ettiruvchi yirik manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, mazkur asarlar o‘rtasida muhim uyg‘unlik jihatlari mavjudligi aniqlandi. Har ikkala asarda ham Eron tarixiga oid voqealar markaziy o‘rin egallaydi. Bu holat o‘zbek va fors adabiyotlari o‘rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarning chuqur ildizlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Asarlarda davlat boshqaruvi, podshohlarning siyosiy faoliyati hamda adolat tamoyillari muhim mavzu sifatida yoritilgan. Masalan, “Shohnoma”da ideal hukmdor obrazi badiiy talqin orqali ifodalansa, “Tarixi mulki Ajam”da hukmdorlar faoliyati tarixiy faktlar asosida tahlil qilinadi. Bu esa mazkur ikki asarda ham ijtimoiy-siyosiy masalalarga befarq qaralmaganini ko‘rsatadi.

Har ikkala asarda ham umuminsoniy qadriyatlar — jasorat, sadoqat, vatanparvarlik, adolat kabi tushunchalar yetakchi o‘rin tutadi. Jumladan,

“Shohnoma”da Rustam obrazi orqali qahramonlik va fidoyilik g‘oyalari ulug‘lansa, “Tarixi mulki Ajam”da ayrim hukmdorlarning adolatli siyosati ijobiy misol sifatida ko‘rsatiladi. Bu jihatlar ikki asarning g‘oyaviy jihatdan o‘zaro yaqinligini belgilaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida sezilarli farqli jihatlar ham aniqlangan. Eng avvalo, janr va uslub borasidagi tafovutlar e’tiborni tortadi. Shohnoma epik she’riy asar bo‘lib, unda voqealar badiiylashtirilgan, obrazlar ideallashtirilgan va ko‘pincha mifologik unsurlar bilan boyitilgan. Bu esa asarning estetik va emotsional ta’sir kuchini oshiradi. Aksincha, Tarixi mulki Ajam nasriy shaklda yozilgan bo‘lib, unda tarixiy voqealar izchil, mantiqiy va faktlarga asoslangan holda bayon etiladi. Bu asarda muallif ilmiylik va aniqlik tamoyillariga amal qiladi.

Tarixiylik darajasida namoyon bo‘ladi. Firdavsiy asarida tarixiy voqealar ko‘pincha afsonaviy talqin bilan uyg‘unlashib ketadi, natijada real tarix va badiiy to‘qima o‘rtasida sintez yuzaga keladi. Masalan, ayrim qahramonlar tarixiy shaxs bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, ular badiiy ideal darajasiga ko‘tariladi. Navoiy esa tarixiy haqiqatni imkon qadar aniq yoritishga intilib, voqealarni xronologik tartibda va mantiqiy izchillikda taqdim etadi. Bu esa uning tarixiy tafakkuri ilmiy asosga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Asarlarning yaratilish maqsadi bilan bog‘liq. Abulqosim Firdavsiy o‘z asari orqali milliy o‘zlikni tiklash, xalq ruhini yuksaltirish va tarixiy xotirani badiiy shaklda jonlantirishni maqsad qilgan. Alisher Navoiy esa tarixiy bilimlarni tizimlashtirish, davlat boshqaruvi tajribasini umumlashtirish va o‘quvchi ongida tanqidiy fikrlashni shakllantirishga intilgan [4,5].

Natijada shunday xulosaga kelish mumkinki, “Shohnoma” va “Tarixi mulki Ajam” asarlari o‘zaro uyg‘unlik va farqlilik jihatlari orqali Sharq adabiy tafakkurining ikki muhim yo‘nalishini — badiiy-estetik va ilmiy-tarixiy yondashuvni ifodalaydi. Ularning qiyosiy tahlili nafaqat o‘zbek va fors adabiyotlari o‘rtasidagi aloqalarni ochib beradi, balki tarixiy ong, milliy o‘zlik va adabiy tafakkur evolyutsiyasini chuqurroq anglash imkonini ham yaratadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Abulqosim Firdavsiy tomonidan yaratilgan Shohnoma hamda Alisher Navoiy qalamiga mansub Tarixi mulki Ajam asarlari Sharq mumtoz adabiyoti taraqqiyotida muhim o‘rin egallovchi, mazmunan boy va ko‘p qatlamli manbalardir. Ularning qiyosiy tahlili o‘zbek va fors adabiy an’analari o‘rtasidagi uzviylikni, tarixiy tafakkur va badiiy ifoda vositalarining o‘zaro ta’sirini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, har ikkala asar ham Eron tarixini yoritishga qaratilgan bo‘lsa-da, ularning metodologik yondashuvi turlicha xarakterga ega. “Shohnoma”da tarixiy voqealar badiiylashtirilgan, mifologik va epik unsurlar bilan boyitilgan holda talqin etilib, unda milliy o‘zlikni tiklash, qahramonlik ruhini yuksaltirish va estetik ta’sir kuchini oshirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. “Tarixi mulki

Ajam”da esa tarixiy voqealar faktlarga asoslangan holda, izchil va mantiqiy bayon etilib, unda ilmiylik, tahliliy yondashuv va siyosiy-ijtimoiy xulosalar chiqarish muhim o‘rin tutadi.

Shuningdek, asarlar o‘rtasidagi uyg‘unlik jihatlari sifatida tarixiy xotirani saqlash, davlat boshqaruvi masalalariga e’tibor qaratish hamda adolat, jasorat, vatanparvarlik kabi umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib etish alohida ta’kidlandi. Biroq ularning farqli jihatlari — janr, uslub, tarixiylik darajasi va tasvir prinsiplari orqali Sharq adabiyotida ikki mustaqil, ammo o‘zaro bog‘liq yo‘nalish — epik-badiiy va tarixiy-ilmiy tafakkur shakllanganligi asoslandi.

Umuman olganda, Shohnoma va Tarixi mulki Ajam asarlarining qiyosiy o‘rganilishi Sharq adabiyotining ichki taraqqiyot qonuniyatlarini, madaniy meros uzviyligini hamda tarixiy ong evolyutsiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Mazkur asarlar bugungi kunda ham nafaqat adabiyotshunoslik, balki tarix, falsafa va madaniyatshunoslik sohalari uchun muhim ilmiy manba sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Adabiyotlar.

1. Alisher Navoiy. (2011). *Tarixi mulki Ajam*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Abulqosim Firdavsiy. (2007). *Shohnoma* (o‘zbek tiliga tarjima). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
3. Naim Karimov. (2010). *O‘zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
4. B. Valixo‘jayev. (2002). *Mumtoz adabiyot tarixi*. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
5. H. Boltaboyev. (2018). O‘zbek va fors mumtoz adabiyoti aloqalari. *O‘zbek tili va adabiyoti*, 3(6), 45–52.